

The Evolution of the Office of *ʿIrāfah* (Chiefship) from the Pre-Islamic Period (*Jāhiliyyah*) to the Year 61 AH

Zahra Ghorbanizadeh (Corresponding Author)¹, Ali Bahrami²,
Farzaneh Hakimzadeh³

1. Level Four (Advanced Level) Student in Jurisprudence and Legal Theory (*Fiqh* and *Uṣūl*), Islamic Seminary, Qom, Iran. bahrami11061@gmail.com
2. Level Four (Advanced Level) Student in Jurisprudence and Legal Theory (*Fiqh* and *Uṣūl*), Islamic Seminary, Qom, Iran. bahrami11061@gmail.com
2. Level Four (Advanced Level) Graduate in the *Sīrah* of the Ahl al-Bayt (AS), Director of the History Department, Jami'at al-Zahra (Islamic Seminary for Women), Qom, Iran. f.1342h@gmail.com

Abstract

Studying the administrative and managerial structures of early Islamic history is impossible without a precise understanding of the offices and officials who served as intermediaries between the government and society. One of the most significant of these offices is *ʿIrāfah* (chieftainship or headmanship), a position rooted in the tribal system of pre-Islamic Arabia. With the advent of Islam, this office was not abolished but rather redefined in a new form and transformed into one of the pillars of the administrative, social, and military system of Islamic society. During the first sixty years of the Hijra (722-782 CE), concurrent with political transformations, the expansion of Islamic territories, and the changing nature of governance, the office of *ʿIrāfah* underwent profound conceptual, functional, and structural changes—changes that reflect the overall trajectory of the Islamic state's evolution from a religio-social polity into a centralized, security-oriented structure. The central problem

Cite this article: Ghorbanizadeh, Zahra, Bahrami, Ali, Hakimzadeh, Farzaneh, M.M. (2025). The Evolution of the Office of *ʿIrāfah* (Chiefship) from the Pre-Islamic Period (*Jāhiliyyah*) to the Year 61 AH. *History of Islam*, 27(1), p. 215-246. <https://doi.org/10.22081/hiq.2023.48828.2281>

Received: 2022/07/30

Revised: 2022/10/23

Accepted: 2023/01/17

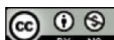
Available online: 2026/06/20

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

addressed by this research is: what position did the office of *ʿIrāfah* hold within the Islamic administrative system from the *Jāhiliyyah* period until 61 AH, and how did it transform from a tribal position with limited functions into an effective institution in social, military, and security management? The core question is: under the influence of what factors did this evolution occur, and what were its consequences for the political and social developments of early Islam, particularly in the events leading up to *ʿĀshūrāʾ*? Despite the role of *ʿurafāʾ* (sing. *ʿarīf*) in organizing tribes, managing military forces, distributing financial resources, and exercising social control, no comprehensive and independent study has yet focused specifically on the historical development of this office. Existing sources have mostly referred to it sporadically within the context of jurisprudential, *ḥadīth*, or historical discussions. This research gap underscores the necessity for a systematic and analytical study of the evolution of the *ʿIrāfah* office. The main objective of this article is to elucidate the historical trajectory of the *ʿIrāfah* office from the *Jāhiliyyah* period to 61 AH and to analyze its position within the administrative and military system of Islam. The secondary objectives are: a precise conceptualization of the terms *ʿarīf* and *naqīb*; examining the place of *ʿIrāfah* in the tribal structure of the *Jāhiliyyah*; analyzing the functions of this office during the Prophetic era; explaining its expansion and institutionalization during the period of the early Caliphs; and finally, investigating the security and political role of the *ʿurafāʾ* during the Umayyad period, especially in Kufa and Basra. This research employs a descriptive-analytical method. Data were collected by gathering and analyzing early and later historical, lexical, *ḥadīth*, and jurisprudential sources. First, the concepts of *ʿarīf* and *naqīb* were examined lexically and terminologically, and the distinction and relationship between these two offices were clarified. Subsequently, the evolution of *ʿIrāfah* was analyzed comparatively across four historical periods: *Jāhiliyyah*, the Prophetic era, the period of the early Caliphs, and the Umayyad period up to 61 AH.

The research findings indicate that *ʿIrāfah* held an established position in the *Jāhiliyyah*, where *ʿurafāʾ* served as middle-level functionaries responsible for social management, overseeing tribe members, and playing a role in the military organization. With the advent of Islam, the Prophet (SAWA) redefined this office based on religious, ethical, and individual merit criteria while preserving its overall structure. In the Prophetic era, *ʿIrāfah* acquired a multidimensional role and was organized across social, financial, and military domains. The appointment of an *ʿarīf* for each group of ten men during the Battle of Khaybar is a clear example of the systematic function of this office. During this period, the *ʿarīf* served as a trustworthy intermediary between the people and the government, with faith, justice, and trustworthiness as the primary criteria for selection. After the Prophet's death and with the expansion of conquests, the office of *ʿIrāfah* experienced quantitative and qualitative

development. In new administrative systems such as the *A 'shār* and *Asbā*, the *'urafā* were responsible for organizing military forces, registering the names of fighters, distributing stipends (*'aṭā*), and managing the financial affairs of tribes. These developments indicate the elevation of the *'arīf*'s administrative status and his transformation into a cornerstone of the Islamic state's military and financial management. During the caliphate of Imam 'Alī (AS) (36-40 AH), this office was retained, with particular emphasis on moral integrity and social justice. The *'urafā* played an active role in distributing public treasury funds (*bayt al-māl*) and social supervision, although warnings were issued regarding the ethical dangers inherent in this office.

During the Umayyad period, especially following the administrative reforms of Ziyād ibn Abīhi and 'Ubayd Allāh ibn Ziyād, the nature of the *'Irāfah* office was transformed, with its security and political functions overshadowing all others. In this period, *'urafā* were appointed directly by the governors and, rather than serving as representatives of their tribes, became instruments of state control over society. The role of the *'urafā* in identifying opponents, suppressing the movement of Muslim ibn 'Aqīl, and the consequent inability of Kufan society to support the uprising of Imam Ḥusayn (AS) demonstrates the profound impact of this office on the political developments leading to the event of 'Āshūrā'. In sum, the office of *'Irāfah* underwent a fundamental transformation across three dimensions: conceptual, functional, and structural. It evolved from an informal, tribal position with limited social and military duties into a formal, multifaceted office dependent on the central government. In this process, the *'arīf*, who in the *Jāhiliyyah* was an overseer of internal tribal affairs, was redefined in the Prophetic era based on religious and ethical criteria, assuming the role of a just intermediary between people and government. However, in the Umayyad period, it acquired a politico-security character. Concurrently, the gradual expansion of responsibilities and the elevation of the *'arīf*'s administrative status provide a clear reflection of the broader transformations in the structure of power and the administrative system in early Islam.

Keywords: Prophetic Era, *'Irāfah* (Chieftainship), *'Arīf* (Chief/Headman), *Jāhiliyyah* (Pre-Islamic Era), Administrative System of Early Islam.

مسار تطوّر منصب العِرافة من العصر الجاهلي إلى سنة ٦١هـ

زهرا قرباني زاده^١، علي بهرامي^٢، فرزانه حكيم زاده^٣

١. طالبة مرحلة السطح الرابع في تاريخ وسيرة النبي الأعظم، مركز بحوث الدراسات الإسلامية. جامعة الزهراء، قم، إيران (الكاتبة المسؤولة)

zahraghorbanizadeh@gmail.com

٢. طالب مرحلة السطح الرابع في الفقه والأصول، الحوزة العلمية، قم، إيران bahrami11061@gmail.com

٣. طالبة مرحلة السطح الرابع في سيرة أهل البيت، مركز بحوث الدراسات الإسلامية. جامعة الزهراء، قم، إيران f.1342h@gmail.com

الملخص

تستعصي علينا دراسة البُنى الإدارية والتنظيمية على مدار تاريخ صدر الإسلام، دون معرفة دقيقة بالمناصب والعمال الذين كانوا يؤدّون دور الوسيط بين السلطة والمجتمع. ويعدّ منصب العِرافة من أهم هذه المناصب وأبرزها، المنصب الذي تمتدّ جذوره إلى النظام القبلي. العربي في العصر الجاهلي؛ ولكنه ما زال مع ظهور الإسلام، بل أُعيدت صياغته في سياق جديد، وتبدّل إلى أحد أركان النظام الإداري والاجتماعي والعسكري السائد في المجتمع الإسلامي. وخلال السّتين سنة الأولى للهجرة، وبالتزامن مع التحوّلات السياسية، واتّساع رقعة الدولة الإسلامية، وتغيّر طبيعة الحكم، خضع منصب العِرافة لتحوّلات عميقة على المستويات المفاهيمية والوظيفية والهيكلية، وهي تحوّلات، تعكس المسار العام لتحوّل الدولة الإسلامية من حكومة دينية. اجتماعية إلى هيكلية مركزية ذات طابع أمني.

ومن هنا، تنشأ الإشكالية الرئيسة لهذا البحث، وهي: ماهي مكانة منصب العِرافة في النظام الإداري الإسلامي خلال الفترة الممتدّة من العصر الجاهلي إلى سنة ٦١هـ؟ وكيف تحوّل هذا المنصب من منصب قبلي ذي

استناداً إلى هذه المقالة: قرباني زاده، زهرا، بهرامي، علي، حكيم زاده، فرزانه (١٤٠٤). مسار تطوّر منصب العِرافة من العصر الجاهلي إلى سنة ٦١هـ. تاريخ الإسلام، ٢١٥-٢٤٦، ص ٢١٥-٢٤٦.

<https://doi.org/10.22081/hq.2023.48828.2281>

https://hiq@bou.ac.ir

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

وظيفة محدودة إلى مؤسسة مؤثرة في الإدارة الاجتماعية والعسكرية والأمنية؟ أما السؤالان المحوريان للبحث، فهما: ماهي الأسباب والعوامل المؤثرة في مسار هذا التحول؟ وماهي التداعيات السياسية والاجتماعية التي أفرزها هذا التحول في مرحلة صدر الإسلام، ولا سيما في الأحداث المفصية إلى واقعة عاشوراء.

وعلى الرغم من الدور الذي اضطلع به العرفاء في تنظيم القبائل، وإدارة القوى العسكرية، وتوزيع الموارد المالية، والضبط الاجتماعي، فإنه لم تتم دراسة شاملة ومستقلة حيال هذا المنصب من الناحية التاريخية؛ إذ إن معظم المصادر قد أشارت إليه بصورة متفرقة في تضاعيف المباحث الفقهية أو الحديثة أو التاريخية. ومن ثم، فإن هذا الفراغ البحثي يضاعف الحاجة إلى دراسة منهجية وتحليلية لمسار تطور المنصب المراد.

يهدف هذا المقال إلى استكشاف المسار التاريخي لتطور منصب العرفاء منذ العصر الجاهلي حتى سنة ٦١ هـ، وتحليل مكانته في النظامين الإداري والعسكري الإسلامي. أما الأهداف الفرعية للبحث، فتتمثل في: دراسة مفهومي العريف والنقيب دراسة دقيقة، وبيان مكانة العرفاء في الهيكل القبلي. الجاهلية، وتحليل وظائف هذا المنصب في العصر النبوي، وإيضاح كيفية توسيع رقعته وترسيخه في عهد الخلفاء الأوائل، وأخيراً، دراسة الدور الأمني والسياسي للعرفاء في العصر الأموي، وخاصة في الكوفة والبصرة.

تعتمد هذه الورقة البحثية على المنهج الوصفي التحليلي، وقد استمدت بياناته من خلال جمع وتحليل المصادر التاريخية واللغوية والحديثة والفقهية، المتقدمة منها والمتأخرة. وفي الخطوة الأولى، تمّ إيضاح مفهومي العريف والنقيب لغة واصطلاحاً، مع تبين أوجه التشابه والتباين بين هذين المنصبين، ثم تمّ الوقوف عند مسار تطور العرفاء بشكل مقارن، عبر أربع المراحل التاريخية المتمثلة في العصر الجاهلي، والعصر النبوي، وعهد الخلفاء الأوائل، والعصر الأموي حتى سنة ٦١ هـ.

وتُظهر النتائج أنّ منصب العرفاء كان يحظى بمكانة راسخة في العصر الجاهلي، حيث كان العرفاء يؤدّون، بوصفهم عمال وسطاء، مهام الإدارة الاجتماعية، والإشراف على أفراد القبيلة، والمشاركة في التنظيم العسكري. وأما بعد بزوغ شمس الإسلام، فعند النبي (صلى الله عليه وآله)، إلى إعادة صياغة هذا المنصب، مع الحفاظ على هيكلته العامة؛ ولكن على أساس المعايير الدينية والأخلاقية والكفاءة الفردية. ففي العصر النبوي، اكتسبت العرفاء دوراً متعدد الأبعاد، ودخلت في مختلف المجالات الاجتماعية والمالية والعسكرية، لدرجة أنّ تعيين عريف لكل مجموعة مكونة من عشرة أفراد في غزوة خيبر يمثل نموذجاً واضحاً للوظيفة المنهجية لهذا المنصب. ففي هذه الفترة، كان العريف وسيطاً أميناً بين الناس والسلطة؛ من ثم، فكانت المعايير الرئيسة لاختياره متمثلة في الإيمان والعدالة والأمانة.

وبعد رحيل النبي (صلى الله عليه وآله)، ومع اتساع رقعة الفتوحات، شهد منصب العرافة تطوراً كمّياً ونوعياً. فعلى مستوى الأنظمة الإدارية الجديدة، بما في ذلك نظام الأعشار والأسماع، أصبح العرفاء مسؤولين عن تنظيم القوّات العسكرية، وتسجيل أسماء المقاتلين، وتوزيع العطاءات، وإدارة الشؤون المالية للقبائل. فتدّلت هذه التحوّلات على الارتقاء بالمكانة الإدارية للعريف وتحويله إلى أحد الأركان الرئيسة للإدارة العسكرية والمالية في الدولة الإسلامية. وأمّا في عهد حكم الإمام علي بن أبي طالب (٤٠ هـ)، فبقي هذا المنصب، مع التركيز بصورة خاصة على الكفاءة الأخلاقية والعدالة الاجتماعية، لدرجة اضطلع العرفاء بدور فعال في توزيع بيت المال والرقابة الاجتماعية، مع التحذير في الوقت نفسه من المخاطر الأخلاقية المترتبة على هذا المنصب.

وأمّا في العصر الأموي، ولا سيّما مع الإصلاحات الإدارية التي قام بها زياد بن أبيه وعبيد الله بن زياد، فقد طرأ تحوّل جوهري على طبيعة منصب العرافة، وطغت وظيفته الأمنية والسياسية على سائر وظائفه الأخرى. ففي تلك الفترة، كان العرفاء يُعيّنون مباشرةً من قبل الولاة، وأصبحوا يُعدّون أدوات لرقابة السلطة على المجتمع، أكثر من كونهم ممثلين للقبائل. فعلى سبيل المثال، أنّ دور العرفاء في تحديد المعارضين، وقمع حركة مسلم بن عقيل، وتعبئة مجتمع الكوفة عن نصرته الإمام الحسين بن علي، كلّها تحكي عن الأثر البارز لهذا المنصب في مسار التحوّلات السياسية المفضية إلى واقعة عاشوراء.

قصارى القول، فإنّ منصب العرافة شهد تحوّلاً جذرياً على المستويات المفهومية والوظيفية والبنوية؛ إذ تبدّل من منصب قبلي غير رسمي ذي وظائف اجتماعية وعسكرية محدودة إلى منصب رسمي متعدّد الأبعاد وتابع للسلطة المركزية. وفي هذا المسار، فإنّ العريف الذي كان مشرفاً على الشؤون الداخلية للقبيلة في العصر الجاهلي، أُعيدت صياغته في العصر النبوي، وفق المعايير الدينية والأخلاقية، بحيث أصبح وسيطاً عادلاً بين الناس والحكومة؛ في حين اكتسب هذا المنصب في العصر الأموي طابعاً سياسياً. أمنياً. وأخيراً، فتبيّن أنّ التوسّع التدريجي في مسؤوليات العريف والارتقاء بمكانته الإدارية، ممّا يعكس بوضوح التحوّلات الكبرى التي شهدتها هيكل السلطة والنظام الإداري في الصدر الإسلامي.

الكلمات المفتاحية: العصر النبوي، العرافة، العريف، العصر الجاهلي، النظام الإداري في الصدر الإسلامي

سیر تحولات منصب عرفات از جاهلیت تا سال ۶۱ قمری

زهرا قربانی زاده^۱، علی بهرامی^۲، فرزانه حکیم زاده^۳

۱. دانش پژوه سطح چهار تاریخ و سیره پیامبر اعظم (ص)، پژوهشگر پژوهشگاه جامعه الزهرا سلام الله علیها، قم،

ایران (نویسنده مسئول) zahraghorbanizadeh@gmail.com

۲. دانش پژوه سطح چهار فقه و اصول، حوزه علمیه، قم، ایران bahrami11061@gmail.com

۳. سطح چهار سیره اهل بیت علیهم السلام، مدیر گروه تاریخ جامعه الزهرا سلام الله علیها، قم ایران f.1342h@gmail.com

چکیده

رسول خدا ﷺ پس از ورود به مدینه، مناصب قبیله‌ای را به مدیریت‌هایی متناسب با ساختار جدید با تغییراتی تنظیم یا امضا کرد. «عرفات» یکی از این منصب‌ها بود که کارگزاران «عرف» نامیده می‌شد. «عرف» واسطه برخی امور بین حکومت و گروهی از مردم بود. این نوشتار سیر تحولات منصب عرفات از جاهلیت تا سال ۶۱ هجری را به روش توصیفی - تحلیلی بررسی می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد رسول خدا ﷺ در انتخاب عرفیان از افرادی آگاه، متدین و متعهد در مدیریت جامعه به ویژه بعد اجتماعی استفاده می‌کردند. بعد از رحلت ایشان، عرفات در نظام اداری توسعه یافت و کاربرد آن در بُعد نظامی و امنیتی بیشتر شد. ملاک انتخاب عرفیان در این دوران، وفاداری آنان به والیان و توجه نداشتن به مقبولیت آنها میان زیردستان بود.

کلیدواژه‌ها: عصر نبوی، عرفات، عرف، عصر جاهلی، نظام اداری صدر اسلام.

استناد به این مقاله: قربانی زاده، زهرا، بهرامی، علی، حکیم زاده، فرزانه (۱۴۰۴). سیر تحولات منصب عرفات از جاهلیت تا سال ۶۱ قمری. تاریخ اسلام، ۲۷ (۱)، ص ۲۴۶-۲۱۵.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2023.48828.2281>

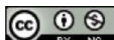
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۵/۰۸؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۹/۰۸/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۹/۰۱/۲۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۲/۳۰

<https://hiq@bou.ac.ir>

ناشر: دانشگاه باقر العلوم

نوع مقاله: پژوهشی

۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

مقدمه

هر حکومتی برای اداره جامعه و پیشبرد اهداف کلان خود نیازمند تعریف مناصب و سپردن آنها به افراد شایسته است. بر همین اساس، دین اسلام نیز برخی مناصب موجود را امضا یا اصلاح کرد که یکی از این مناصب، عرافت است. با آنکه در روایات، هشدارهایی برای لغزش‌های احتمالی این منصب نقل شده است، در عمل از جایگاه مهمی در اداره امور مسلمانان برخوردار بوده است.

عرفا در صدر اسلام به‌ویژه پس از رحلت پیامبر ﷺ، نقشی چشمگیر در سامان‌دهی اجتماعی داشته‌اند. آنان با نظارت بر افراد تحت سرپرستی خود و انتقال اطلاعات مورد نیاز حکومت، در فتوحات اسلامی، اداره قبایل و تحقق اهداف خلفا و والیان نقش آفرینی کرده‌اند. با وجود این اهمیت، منصب عرافت کمتر به صورت مستقل موضوع تحقیق قرار گرفته است و تنها در خلال مباحث تاریخی، حدیثی و فقهی به آن اشاره‌هایی شده است. از جمله این منابع می‌توان به *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام* اثر جواد علی اشاره کرد که در آن عرافت و نقابت به‌کوتاهی معرفی شده و عریف در شمار اصطلاحات نظامی دانسته شده است. همچنین کتاب *اطلاعات و تحقیقات در اسلام* تألیف علی احمدی میانجی، با تبیین مفاهیم عریف و نقیب، روایات مربوط به این منصب و کارکردهای اجتماعی و نظامی آن در عصر نبوی را تحلیل کرده است. حسینعلی منتظری نیز در *دراسات فی ولایة الفقیه* پس از بررسی مبانی لغوی، جایگاه عریف را از منظر فقه و در چارچوب ضرورت اطلاع‌رسانی درباره نیازمندی‌ها و مشکلات جامعه بررسی کرده است. در *الصحيح من سيرة النبي الأعظم*، سید جعفر مرتضی عاملی ضمن تحلیل ماجرای اسیران هوازن، مباحث مربوط به عرافت و نقابت و روایات مرتبط با آنها را بازخوانی کرده است. افزون بر این، نعمت‌الله صفری فروشانی در کوفه از آغاز تا عاشورا، نقش عرفا در دوران خلافت به‌ویژه در تحولات منتهی به واقعه عاشورا را بررسی می‌کند.

با توجه به پراکندگی مباحث و نبود پژوهشی جامع که منصب عرافت را در محدوده‌ای مشخص و از منظر تاریخی بررسی کند، این نوشتار با هدف تحلیل این منصب به صورت مستقل و متمرکز تدوین شده است.

پرسش اصلی تحقیق آن است که منصب عرافت در نظام اداری اسلام تا سال ۶۱ هجری چه جایگاهی داشته است؟ این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع اصیل، به بررسی سیر تحول عرافت از جاهلیت تا واقعه عاشورا در جزیره العرب و مراکز مهم عراق همچون کوفه و بصره می‌پردازد. انتخاب این دوره زمانی به دلیل نقش برجسته عرفا در شکل دهی تحولات اجتماعی و سیاسی این دوره به ویژه در رخداد عاشورا انجام گرفته است.

مفهوم‌شناسی

عَرِیف بر وزن عظیم، از عَرَفَ جمع آن عُرَفَا^۱، به معنای دانا، شناسنده، کفیل^۲، عارف و عالم به چیزی، سید بزرگ و سرشناس قوم^۳ آمده است و به منصب آن عرافت می‌گویند.^۴ در اصطلاح به کسی که عهده دار امور قبیله یا گروهی از مردم است و حاکم از طریق او از اوضاع و احوال آنان مطلع می‌شود، عریف گویند.^۵ به عبارت دیگر، عریف به معنای قِیم و کارگزار قوم خود، مقامی که پایین‌تر از رئیس قوم است و کارهای قوم خود را شناسایی می‌کند تا گزارش آنها را در وقت مناسب به مقام بالاتر خود برساند.^۶ در کتاب الْمُفَصَّل به

۱. ابن اثیر، النهایة، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۲۱۸؛ طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۹۸؛ زبیدی، تاج العروس، بی تا، ج ۱۲، ص ۳۸۰.

۲. ابن درید، جمهرة اللغة، ۱۹۸۸، ج ۲، ص ۳۷۲؛ ابن اثیر، النهایة، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۲۱۸.

۳. زمخشری، اساس البلاغة، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۶۴۶؛ راغب اصفهانی، المفردات، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۵۶۲؛ ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۲۳۸.

۴. ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۲۳۶؛ زبیدی، تاج العروس، بی تا، ج ۱۲، ص ۳۸۰.

۵. ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۲۳۶.

۶. عسقلانی، فتح الباری، ۱۳۷۹، ج ۱۳، ص ۱۴۸.

سبب اینکه عریف احوال مردم را به پادشاه می‌رساند، از آن به عُیون و جاسوس پادشاه تعبیر شده است.^۱

برخی از اهل لغت، عریف را همان نقیب می‌دانند.^۲ عریف مترادف زعیم، نقیب، سید و رئیس آمده است.^۳ و از سنخ کد خدا به معنی معتمد و امین است.^۴ نقیب در لغت از ریشه نَقَب و جمع آن نقبا،^۵ در اصل به معنای سوراخ گشاده در زمین و کوه است.^۶ تنقیب یعنی سوراخ کردن؛ به همین دلیل نقیب به معنای کسی است که موشکافی می‌کند.^۷ نقیب در اصطلاح، کسی است که بر قومی گماشته می‌شود، برای آنکه در احوال آن قوم تفتیش کند.^۸ نقیب را بدان دلیل نقیب خوانند که راه و طریق کاوش در امور قوم را به علت نفوذ و تأثیری که در میان‌شان دارد، می‌داند؛ همچنین ضامن قومش به شمار می‌رود.^۹

با دقت در مفهوم و معنای اصطلاحی نقیب و عریف، این دو واژه بسیار نزدیک به هم هستند. شاهد این ادعا، تفسیر برخی مفسران ذیل آیه «وَلَقَدْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيبًا...»^{۱۰} است که می‌گویند نقیب در کلام عرب همان

۱. جواد علی، المفصل، ۱۴۲۳ق، ج ۵، ص ۲۹۳.

۲. ابن درید، جمهرة اللغة، ۱۹۸۸م، ج ۱، ص ۳۷۴؛ زبیدی، تاج العروس، بی‌تا، ج ۱۲، ص ۳۸۰؛ ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق، ج ۹، ص ۲۳۸.

۳. عبدالعزیز و دیگران، المکنز العربی المعاصر، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۹.

۴. معلوف، المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة، ۲۰۰۰م، ج ۱، ص ۱۴۴؛ ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۷۷؛ طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۷۵؛ مجموعه مؤلفان، المعجم الوسیط، بی‌تا، ج ۲، ص ۹۴۴.

۵. ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۷۶۹؛ ابن اثیر، النهاية، ۱۳۶۷، ج ۵، ص ۱۰۱؛ ابوعبید، الغریب المصنف، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱۲.

۶. ابوعبید، الغریب المصنف، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱۲.

۷. رشید رضا، تفسیر المنار، ۱۹۹۰م، ج ۶، ص ۲۸۰.

۸. ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۷۶۹؛ فراهیدی، العین، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۱۷۹؛ ابن بابویه، الخصال، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۲۶۶.

۹. طبرسی، مجمع البیان، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۲۶۳؛ طبری، جامع البیان، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۳۵.

۱۰. مائده: ۱۲.

عریف است؛^۱ بنابراین نقیب و عریف در اصطلاح، هر دو مسئولیت نظارت بر اوضاع و احوال مردم را عهده‌دار بودند و به علت شناخت صحیحی که در مورد گروه‌ها و شخصیت‌ها داشتند، مسئول و سرپرست آنان انتخاب شده‌اند؛ با این تفاوت که نقیب در سلسله‌مراتب تشکیلات اداری بالاتر از عریف است.

گاه «عریف» به مثابه واژه‌ای تخصصی در حوزه نظامی تعریف شده است و عرفا به منزله فرماندهان و رؤسای نظامی شناخته می‌شوند.^۲ به نظر می‌رسد این برداشت مربوط به دوره‌هایی است که حکومت بیشترین توجه را به امور نظامی به ویژه فتوحات معطوف داشته است؛ مانند عصر خلفا (۱۲ - ۳۵ ق) و دوره امویان (۴۱ - ۱۳۲ ق). در چنین زمان‌هایی، حاکمان از طریق عرفا از وضعیت ارتش و نیروهای نظامی آگاه می‌شدند و در گذر تاریخ نیز بسیاری از سلاطین و حکام از عرفا برای امور نظامی همچون شناسایی، جلب و جذب نیرو و سازمان‌دهی سپاهیان بهره می‌بردند.^۳

به هر حال باید توجه داشت که واژه «عریف» اختصاصی حوزه نظامی نیست و معنایی عام دارد که مسائل نظامی تنها یکی از مصادیق آن است؛ همان‌گونه که در صدر اسلام انواع گوناگونی از عرفا وجود داشتند، مانند عریف قاری قرآن،^۴ عریف آب^۵ و عریف بازار؛^۶ حتی این عنوان در مورد اهل آخرت نیز به کار رفته است.^۷

۱. طبرسی، مجمع البیان، ۱۳۶۷، ج ۳، ص ۲۶۳؛ طبری، جامع البیان، بی تا، ج ۶، ص ۹۵؛ رشید رضا، تفسیر المنار، ۱۹۹۰ م، ج ۶، ص ۲۸۰.

۲. الباجی، المنتقی شرح الموطا، ۱۳۳۲، ج ۶، ص ۳؛ کتانی، تراتیب الاداریه، بی تا، ج ۱، ص ۲۳۵.

۳. کتانی، تراتیب الاداریه، بی تا، ج ۱، ص ۲۳۵؛ منتظری، مبانی فقهی حکومت اسلامی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴، ص ۳۷۵.

۴. ذهبی، تاریخ اسلام، ۱۴۱۳ ق، ج ۳، ص ۴۰۲.

۵. ابوداود، سنن ابی داود، ۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۱۱۹.

۶. وکیع الضبی، اخبار القضاة، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۳۴۷؛ رک به: صفری فروشانی، کوفه از آغاز تا عاشورا، ۱۳۹۱، ص ۱۲۱.

۷. طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۹۸؛ ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ ق، ج ۹، ص ۲۳۸.

منصب عِرافت گاهی به معنای کاهنی، ستاره‌شناسی و فال‌گیری نیز به کار رفته است.^۱ صاحب این منصب را عِراف می‌نامیدند که در لغت به معنای کاهن و منجم آمده است؛^۲ با این تفاوت که عِراف معمولاً از رویدادهای پنهان مربوط به گذشته خبر می‌داد، درحالی‌که کاهن ادعای آگاهی از گذشته و آینده را داشت.^۳

منصب عرافت در جاهلیت

ساختار اجتماعی عرب در دوران جاهلیت بر پایه قبیله شکل می‌گرفت. قبیله در این دوره به سه طبقه تقسیم می‌شد: ۱. طبقه اصیل که شامل همه فرزندان اصلی قبیله بود؛^۲ ۲. طبقه موالی که از طریق پیمان یا هم‌پیمانی و نیز هم‌جواری به قبیله ملحق می‌شدند؛^۳ ۳. طبقه بردگان.^۴

ریاست قبیله بر عهده امیر یا شیخ بود؛ شخصی که در حکم پادشاه، فرمانده نظامی و مدیر امور اقتصادی قبیله به شمار می‌رفت. امیر به طور معمول از میان خردمندترین و کاردارترین افراد قبیله انتخاب می‌شد؛^۵ زیرا بیشتر تصمیم‌های مهم و تدبیر امور قبیله به او وابسته بود. از جمله تدابیر او، برگزیدن افرادی از طبقه اصیل برای اداره بخش‌هایی از امور قبیله و قراردادن آنان تحت حمایت کامل خویش بود.^۶ این افراد که از سوی امیر برای نظارت بر امور مردمان برگزیده می‌شدند، ویژگی‌هایی چون جایگاه اجتماعی معتبر و شخصیت اخلاقی مورد اعتماد همگان داشتند و نه مقامی صرفاً بر پایه امتیازهای مادی.^۷

۱. طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۹۸؛ طراد، المعجم المفصل فی المترادفات فی اللغة العربیة، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۰۳.

۲. ابن‌سعد، الطبقات الکبری، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۲۱؛ طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۹۸.

۳. زبیدی، تاج العروس، بی‌تا، ج ۶، ص ۱۹۳؛ طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۹۸؛ شرتوتی، اقرب الموارد، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۵۲۳؛ معلوف، المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة، ۲۰۰۰، ج ۱، ص ۹۶۷.

۴. سالم، تاریخ عرب قبل از اسلام، ۱۳۸۰، ص ۳۳۶.

۵. زبیدان، تاریخ تمدن اسلامی، ۱۳۷۲، ص ۱۴.

۶. سالم، تاریخ عرب قبل از اسلام، ۱۳۸۰، ص ۳۳۶.

۷. العلی، دولت رسول خدا ﷺ، ۱۳۹۱، ص ۷۸.

در بُعد نظامی نیز هر قبیله یک امیر داشت و عریف از نظر اداری یک یا دو مرتبه پایین‌تر از او قرار می‌گرفت. اگر امیر خود در جنگ حضور نمی‌یافت، فردی را به فرماندهی تعیین می‌کرد که «مَنْکِب» نامیده می‌شد. عریف تحت فرمان مَنْکِب انجام وظیفه می‌کرد و نَفیر یا نَفَر نیز تحت نظارت عریف بودند. معمولاً شمار عُرَفا در هر قبیله حدود پنج نفر بود.^۱

بر این اساس، منصب عرافت سال‌ها پیش از ظهور اسلام در میان قبایل عرب رواج داشت و به نظر می‌رسد چنین مناصبی بخشی از تدابیر رؤسای قبایل برای برقراری نظم اجتماعی و نظامی و نیز دسترسی آسان به اطلاعات مربوط به زیردستان خود بوده است.

منصب عرافت در عصر نبوی ﷺ (۱۱ - ق)

با هجرت رسول خدا ﷺ به مدینه، ایشان افزون بر انجام وظیفه رسالت، مسئولیت اداره حکومت اسلامی را نیز بر عهده گرفتند. پیامبر ﷺ برای سامان‌دهی امور داخلی و خارجی جامعه نوپای اسلامی، نظامی سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مبتنی بر ساختار قبایل موجود بنیان نهاد. برخلاف تصور حذف کامل نظام قبیله‌ای، آن حضرت این ساختار را به تدریج اصلاح و برای اهداف الهی و وحدت اجتماعی سامان‌دهی کردند.^۲

شهر یثرب پیش از اسلام فاقد اقتدار سیاسی فراگیر و نظام اداری منسجم بود و هیچ نهاد واحدی برای پیوند دادن قبایل پراکنده وجود نداشت؛ با این حال هم‌زمان با گسترش اسلام در این شهر و اندکی پیش از هجرت پیامبر ﷺ، فرایند شکل‌گیری نظام مدیریتی آغاز شد که زمینه تأسیس حکومت اسلامی در مدینه را فراهم آورد.^۳

۱. گروهی از مردان که کمتر از ده نفر باشند.

۲. زیدان، تاریخ تمدن اسلامی، ۱۳۷۲، ص ۱۵۴.

۳. عبدالعزیز، جامعه مدینه در عصر نبوی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۴ - ۱۲۷.

۴. العلی، دولت رسول خدا ﷺ، ۱۳۹۱، ص ۳۶.

یکی از نخستین اقدامات پیامبر ﷺ در این مسیر، گزینش دوازده نفر از میان قبایل اوس و خزرج در جایگاه «نقیب» بود. این انتخاب پیش از ورود پیامبر ﷺ به یثرب انجام گرفت و شالوده نخستین ساختار سازمان یافته ارتباط میان پیامبر و قبایل مدینه را بنا نهاد. پیامبر ﷺ نقبا را به حواریون حضرت عیسی (ع) تشبیه کردند؛ افرادی که کفالت قوم خود را بر عهده داشتند و مأمور بودند از اعضای قبیله خویش برای ایمان و خداپرستی بیعت بگیرند. از این طریق، ارتباطی قانونمند و منظم میان پیامبر ﷺ و قبایل برقرار شد و زمینه شکل‌گیری ساختار اداری جدید فراهم آمد.^۲

منصب نقابت در آغاز ماهیتی نظامی نداشت. نقیب فردی بود که سرپرستی گروهی را بر عهده داشت، اسرار آنان را حفظ می‌کرد و مسئولیت انجام مأموریت‌های مشخص اجتماعی را با همراهی افراد تحت اختیار خود بر عهده داشت.^۳ برخی پژوهشگران با استناد به روایتی تاریخی، نقابت را منصبی موقتی دانسته‌اند و معتقدند این جایگاه پس از ورود پیامبر ﷺ به مدینه منحل شده است.^۴ استناد آنان به روایتی است که پس از وفات اَسَد بن زُراره در سال نخست هجری، بنی‌نجار از پیامبر ﷺ درخواست تعیین نقیب کردند. پیامبر ﷺ در پاسخ فرمودند: «شما دایی‌های من هستید؛ من از شما هستم و خودم نقیب شما هستم» و به دلیل نگرانی از بروز اختلاف، فرد دیگری را منصوب نکردند.^۵

با بررسی دقیق این روایت متوجه می‌شویم که این واقعه نه تنها دلالتی بر انحلال منصب نقابت ندارد، بلکه بر استمرار آن تأکید می‌کند. پذیرش نقابت بنی‌نجار از سوی پیامبر ﷺ

۱. ابن‌هشام، السیره النبویه، بی‌تا، ج ۲، ص ۴۴۶.

۲. همان.

۳. ابن‌منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۶۶.

۴. کتانی، ترتیب الاداریه، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۳۶؛ ابن‌قدامة، الاستبصار، ۱۳۹۱، ص ۱۱؛ عبدالعزیز، جامعه مدینه در عصر نبوی،

۱۳۹۲، ص ۱۳۷؛ مونتگمری، محمد فی المدینه، بی‌تا، ص ۳۷۸.

۵. ابن‌هشام، السیره النبویه، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۵۴؛ ابن‌سعد، الطبقات الکبری، ۱۴۱۰ق، ج ۳، ص ۶۱.

به دلیل پیوند خویشاوندی، درواقع تأیید عملی این منصب است؛^۱ چراکه اگر هدف لغو نقابت بود، انتظار می‌رفت پیامبر ﷺ به صراحت اعلام کنند که دیگر نیازی به نقیب وجود ندارد، درحالی‌که چنین تصریحی در منابع دیده نمی‌شود.

شواهد تاریخی نیز بر استمرار و حتی گسترش منصب نقابت در دوره نبوی دلالت دارد. پس از استقرار پیامبر ﷺ در مدینه و انعقاد پیمان دفاعی مشترک با یهود برای حفاظت از شهر، شمار نقبا از دوازده نفر فراتر رفت. منابع از افرادی چون ابولبابه بن منذر (۵۰ ق)، ابوطلحه انصاری (۳۱ یا ۳۵ ق) و سهل بن حنیف (۳۸ ق) به عنوان نقبا در این دوره یاد کرده‌اند.^۲

از سوی دیگر، روش مدیریتی پیامبر ﷺ که بر مشورت، مشارکت عمومی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجتماعی استوار بود، کنار گذاشتن نقبا را بعید می‌سازد. پیامبر ﷺ در مدینه با ایجاد نظام عشیره‌ای، قبایل را به واحدهای کوچک‌تر تقسیم کرد و برای هر عشیره فردی را در جایگاه «عریف» منصوب نمود. این عشیره‌ها ضمن حفظ استقلال نسبی، تابع حاکمیت پیامبر ﷺ بودند. تقسیم مسئولیت‌ها میان عشیره‌ها، روحیه رقابت در انجام اعمال صالح و همکاری اجتماعی را میان آنان تقویت می‌کرد.^۳

در ساختار مدیریتی مدینه، ذیل هر نقیب یک عریف قرار داشت. در رأس این هرم سازمانی، شخص پیامبر ﷺ قرار می‌گرفت که تصمیم‌گیری نهایی در امور اجتماعی، سیاسی و نظامی بر عهده ایشان بود. بر اساس این شواهد، منصب نقابت نه تنها حفظ شد، بلکه در چارچوبی منظم‌تر و کارآمدتر گسترش یافت و منصب عرفات نیز در کنار آن تثبیت گردید.^۴

۱. طبری، تاریخ الأمم والملوک، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۳۹۸.

۲. ر.ک به: ابن عبدالبر، الاستیعاب، ۱۴۱۲ ق، ج ۴، ص ۱۷۴؛ ابن اثیر، اسد الغابه، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۱۳۸؛ محمودی، اصول السنّة عشر، ۱۴۲۳ ق، ص ۸۶؛ مجلسی، بحار الانوار، بی تا، ج ۷۸، ص ۳۷۶.

۳. عبدالعزیز، جامعه مدینه در عصر نبوی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۴-۱۲۷.

۴. حمیدالله، اولین قانون اساسی مکتوب در جهان، ۱۳۶۶، ص ۶۹؛ عاملی، الصحیح من سیره نبی الاعظم ﷺ، ۱۴۲۶ ق، ج ۸، ص ۳۰۲.

پیامبر ﷺ اصل عرافت را به صراحت تأیید کرده‌اند^۱ و در حدیثی می‌فرمایند: «إِنَّ العِرافَةَ حَقٌّ وَلَا بَدَّ لِلنَّاسِ مِنَ العِرفاءِ»^۲، که دلالت روشنی بر مشروعیت و ضرورت این منصب در جامعه اسلامی دارد. بدرالدین عینی نیز به کارگیری عریف راسنت می‌داند و تأکید می‌کند که امام یا حاکم به تنهایی قادر به اداره همه امور نیست و ناگزیر باید از کارگزارانی برای معاونت و کفایت امور بهره‌گیرد؛^۳ از این رو نقبا و عرفا نقش واسطه‌ای مهم میان حکومت و مردم ایفای کردند.

عرفا در این دوره افزون بر نقش اجتماعی، جایگاهی در سازمان نظامی اسلام نیز یافتند. منابع تاریخی و فقهی ذکر کرده‌اند که پیامبر ﷺ در نبردهایی چون خیبر^۴ و حنین^۵ از ساختار عرافت در حوزه نظامی و امنیتی بهره‌گرفتند.^۶ در نبرد خیبر، سپاه اسلام به سه گروه بزرگ تقسیم شد و برای هر گروه پرچمی مستقل تعیین گردید که به امام علی (ع)، حباب بن منذر (۲۰ ق) و سعد بن عبادہ (۱۵ ق) سپرده شد.^۷ سپس برای هر ده نفر یک عریف تعیین شد و این گروه‌های ده نفره ذیل یک پرچم واحد سازمان یافتند.^۸ در روایات آمده است که اگر تنها نه نفر حضور داشتند، برای آنان پرچمی بسته نمی‌شد تا نفر دهم فرا برسد.^۹

شیخ طوسی هدف از این تقسیم‌بندی را افزایش شناخت، انسجام و همبستگی میان نیروها، بدون توجه به برتری‌های قبیله‌ای یا نژادی می‌داند. او تصریح می‌کند که سازمان دهی

۱. جواد علی، المفصل، ۱۴۲۳ ق، ج ۹، ص ۲۹۳.
۲. ابوداود، سنن ابی داود، ۱۴۱۸ ق، ج ۳، ص ۱۳۲؛ عسقلانی، فتح الباری، ۱۳۷۹، ج ۹، ص ۱۴۹؛ کتانی، تراتیب اداریه، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۳۵.
۳. بدرالدین العینی، عمدة القاری، ۱۴۲۱ ق، ج ۲۴، ص ۲۵۴.
۴. شیخ طوسی، المبسوط، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۷۵؛ علامه حلی، تذکره الفقهاء، ۱۴۱۴ ق، ج ۹، ص ۲۷۰.
۵. بخاری، صحیح بخاری، ۱۴۴۲ ق، ج ۲، ص ۸۲.
۶. احمدی میانجی، اطلاعات و تحقیقات در اسلام، ۱۳۸۱، ص ۶۷.
۷. واقدی، المغازی، ۱۴۰۹ ق، ص ۴۹۴.
۸. طبری، تاریخ الأمم والملوک، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۴۸۹.
۹. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۲۹۵؛ عاملی، الصحیح من سیرة النبی الاعظم، ۱۴۲۶ ق، ص ۲۰۳.

لشکریان در گروه‌های کوچک و تعیین عریف برای هر گروه، مستند به آموزه‌های قرآنی و سیره پیامبر ﷺ است.^۱

به نظر می‌رسد گسترش نقش عرافت در عرصه نظامی و امنیتی به‌ویژه در سال هفتم هجری، نتیجه افزایش جمعیت مسلمانان، توسعه نیروهای نظامی و حضور غیرمسلمانان در قلمرو اسلامی بود. در چنین شرایطی، سامان‌دهی دقیق تر نیروها، تعیین مراتب و تبیین وظایف هر گروه، ضرورتی عملی برای حفظ انسجام، کارآمدی و اقتدار ارتش اسلامی به شمار می‌آمد.^۲

شیوه انتخاب

انتخاب عریف در مدینه بیشتر از جانب خود عشیره انجام می‌گرفت؛ اما گاه رسول خدا ﷺ آن را انتخاب می‌کرد و به او یاری می‌رساند.^۳ این امر در خارج از مدینه، بر عهده پیامبر ﷺ بود. ابن اسحاق نقل می‌کند: «صرد بن عبدالله ازدی همراه گروهی از قبیله ازد نزد پیامبر ﷺ آمد و اسلام آورد و ایمانش استوار شد. پیامبر او را سرپرست مسلمانان قومش قرار داد و فرمان داد با مشرکان اطراف خود در مسیر یمن بجنگد».^۴ پیامبر ﷺ به‌ویژه بعد از فتح مکه برای استوار و پابرجاماندن ارتباط افراد تازه مسلمان با اسلام و با هدف تثبیت دولت اسلامی، رؤسای آنان را که به اسلام اقرار داشتند، در سمت‌هایشان ابقا کرد.^۵

۱. طوسی، المبسوط، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۷۵.

۲. «فحين كثر أصحاب النبي صلى الله عليه وآله وسلم قسمهم عرفات وجعل على كل عشرة منهم عريفا» (عبدالرؤوف عون، الفن الحربي في صدر الإسلام، ۱۹۶۱م، ص ۱۱۰).

۳. ابوداود، سنن ابی داود، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۵۵۹.

۴. ابن هشام، السيرة النبوية، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۸۷.

۵. العلی، دولت رسول خدا ﷺ، ۱۳۹۱، ص ۴۲۸.

ملاکی انتخاب

عُرفا در جایگاه واسطه میان مردم و حکومت، نقشی اساسی در برقراری عدالت و سامان‌دهی امور جامعه بر عهده دارند؛ از این رو این منصب نیازمند برخورداری از ویژگی‌های برجسته اخلاقی و دینی است. پیامبر ﷺ برای جلوگیری از تضییع حقوق مردم و تضمین عدالت، ایمان را مهم‌ترین معیار گزینش عُرفا و کارگزاران قرار دادند. ایشان می‌فرمایند: «برگزیدگان شما در جاهلیت، برگزیدگان شما در اسلام‌اند اگر احکام دین را بیاموزند»؛^۱ بر این اساس عریف باید افزون بر شرافت و دیانت، از خردمندی، هوشیاری، امانت‌داری، راست‌گویی، عدالت و استواری برخوردار باشد و با مردم ارتباطی نزدیک و طبیعی داشته باشد تا بتواند نیازها و مشکلات آنان را بی‌واسطه دریافت کند و به حاکم اسلامی انتقال دهد.^۲

در همین چارچوب، روایاتی که ظاهرِ نهی از پذیرش عرافت دارند،^۳ درحقیقت بیان‌کننده حساسیت این جایگاه و هشدار از پیامدهای سهل‌انگاری در انجام وظایف آن هستند. پیامبر ﷺ در حدیث «إِنَّ الْعِرَافَةَ حَقٌّ... وَلَكِنَّ الْعِرْفَاءَ فِي النَّارِ»^۴، ماهیت دوگانه این منصب را تبیین می‌کنند: از یک سو مشروعیت و ضرورت وجود عُرفا را برای حفظ نظم اجتماعی تأیید می‌نمایند؛ از سوی دیگر، بر خطر لغزش‌هایی مانند فساد، بی‌عدالتی یا همراهی با حاکمان ظالم هشدار می‌دهند.^۵

۱. منتظری، مبانی فقهی حکومت اسلامی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۳۷۷.

۲. نیشابوری، صحیح مسلم، بی‌تا، ج ۴، ص ۱۹۵۸.

۳. عبدالعزیز، جامعه مدینه در عصر نبوی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۵؛ منتظری، مبانی فقهی حکومت اسلامی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۳۷۷.

۴. ر.ک به: ابن بابویه، عقاب الأعمال، ۱۴۰۶ق، ص ۲۸۸؛ عاملی، الوسائل الشیعه، ۱۴۱۶ق، ج ۱۲، ص ۱۳۷؛ حنبل، مسند، ۱۴۲۱ق، ج ۱۴، ص ۲۷۵؛ ابوداود، سنن ابی داود، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۱۲۸۲.

۵. ابوداود، سنن ابی داود، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۵۶۰.

۶. منتظری، مبانی فقهی حکومت اسلامی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۳۷۷.

بنابراین پیامبر ﷺ اصل این مسئولیت را نفی نمی‌کنند، بلکه با تأکید بر دشواری و حساسیت آن، مخاطب را به تقوا، مراقبت و اتکای بیشتر بر خدا فرامی‌خوانند. با این تفسیر، تعارض ظاهری میان روایات مربوط به عرافت و عملکرد پیامبر (ص) برطرف می‌شود.

وظایف

بر اساس روایات، عُرُفا در عصر پیامبر ﷺ نقش مهمی در اداره اجتماعی و نظامی جامعه داشتند. پیامبر برای هر قبیله عریفی برگزید تا از طریق آنان بر اوضاع قبایل نظارت کند؛^۱ از این رو مهم‌ترین وظیفه عریف، آگاهی از احوال زبردستان و گزارش آن به پیامبر ﷺ بود. از دیگر مسئولیت‌های اجتماعی آنان می‌توان به جمع‌آوری صدقات و زکات^۲ و نظارت بر ورود و خروج افراد غریبه به مدینه اشاره کرد؛ به گونه‌ای که افراد بی عریف، در صُفّه تحت نظر عریف صُفّه قرار می‌گرفتند.^۳

در بعد نظامی نیز عریف حلقه ارتباطی میان فرمانده و نیروها به شمار می‌آمد؛ همان‌گونه که بیان شد، رسول خدا ﷺ برای نخستین بار در جنگ خیبر نظام عرافت را در ساختار نظامی به کار گرفت و برای هر ده نفر یک عریف تعیین نمود تا نظم، نظارت و انتقال اوامر به گونه‌ای کارآمد انجام شود؛ به طوری که تشکیل هر واحد ده نفره با داشتن پرچم مخصوص تنها پس از تکمیل تعداد اعضا انجام می‌گرفت.^۴

پیامبر ﷺ در مواردی که تصمیم‌گیری نیازمند موافقت عمومی بود، به عُرُفا مراجعه می‌کرد؛ چنان‌که در ماجرای اسیران هوازن در جنگ حنین، با وجود موافقت اولیه

۱. عسقلانی، الاصابه، ۱۳۲۸، ج ۲، ص ۲۶۷.

۲. همان، ص ۵۳.

۳. رک به: فسوی، المعرفة والتاریخ، ۱۴۰۱ق، ج ۱، ص ۲۷۷؛ ابن شیه، تاریخ مدینه، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۴۸۶.

۴. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۹۵ - ۲۹۶؛ طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۴۸۹؛ عاملی، سیره صحیح رسول اعظم، ۱۴۲۶ق، ج ۸، ص ۳۰۳.

مسلمانان، پیامبر ﷺ تصمیم نهایی را مشروط به نظر عرفا کرد تا میزان رضایت واقعی مردم روشن شود.^۱

اهمیت امنیتی این منصب نیز روشن است؛ چنان که علامه حلی توصیه می‌کند پس از عقد پیمان با اهل ذمه، برای هر گروه ده نفره عریفی تعیین شود تا رفت و آمد آنان را زیر نظر داشته باشد.^۲ طبق این شواهد مشخص می‌شود که عریف در نظام نبوی، نقشی اساسی در سازمان دهی نظامی، مدیریت اجتماعی و تضمین مشارکت و رضایت عمومی داشته است.

منصب عرافت در عصر خلفای نخستین (۱۱ - ۳۵ ق)

بعد از رحلت رسول خدا ﷺ و با گسترش فتوحات و افزایش جمعیت، ثروت و قلمرو اسلامی، ضرورت بهره‌گیری از منصب عرافت در امور نظامی و امنیتی بیش از پیش آشکار شد. افزون بر این تعداد آنان نیز بیشتر شد؛ به این ترتیب که شماره عریفان تا صد نفر افزایش یافتند و زیر نظر هر عریفی بنا به مقتضیات و سابقه از بیست تا چهل سپاهی قرار می‌گرفت.^۳

در سال ۱۴ هجری، سعد بن ابی وقاص (۵۸ ق) به فرمان عمر (۲۳ ق)، سپاه اسلام را به ده بخش تقسیم کرد و برای هر بخش فرماندهی تعیین نمود.^۴ یکی از این فرماندهان، قعقاع بن عمرو (۴۰ ق) بود؛ او روز اغواث^۵ در نبرد قادسیه، نیروهای تحت امر خود را به ده گروه

۱. ر.ک به: واقدی، المغازی، ۱۴۰۹ ق، ج ۳، ص ۹۵۲؛ بخاری، صحیح بخاری، ۱۴۴۲ ق، ج ۹، ص ۷۱.

۲. تذکره الفقهاء، ۱۴۱۴ ق، ج ۹، ص ۳۲۳.

۳. زیدان، تاریخ تمدن اسلامی، ۱۳۷۲، ص ۱۳۵.

۴. طبری، تاریخ الامم والملوک، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۴۹۱.

۵. در روز دوم جنگ قادسیه، مسلمانان با رشادت‌هایی به ویژه از قعقاع بن عمرو، پیروزی‌های چشمگیری کسب کردند. این روز با تضعیف نیروهای ساسانی، نقطه عطف و زمینه‌ساز پیروزی نهایی مسلمانان شد (ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۴۷۴).

صد نفری تقسیم کرد که هر گروه زیر نظر ده عریف اداره می شد. عرفا با فاصله پشت سر هم قرار می گرفتند و قعقاع در جایگاه فرمانده، پیشاپیش آنان حرکت می کرد. هر گروه ده نفره نیز به ترتیب وارد میدان نبرد می شد.^۱

ساختار جدید که نظام اعشار نام گرفت، موجب سهولت فرماندهی سپاه بزرگ عرب و تسهیل امور مالی شد؛ زیرا هر واحد «عشر» یک واحد سازمانی مستقل شناخته می شد. در این نظام، عریف مستقیم زیر نظر رئیس عُشر یا همان نقیب فعالیت می کرد.^۲ فرماندهان برای اطلاع از وضعیت نیروها بر نقبا تکیه داشتند و نقبا نیز امور خود را از طریق عرفا پیگیری می کردند؛ با این حال، نقیب همچنان مسئولیت ده عریف را بر عهده داشت.^۳

در نظام اعشار تعداد افراد تحت فرمان هر عریف ثابت و معین نبود؛ هر عریف با توجه به شرایط و پیشینه جنگی، مسئولیت بیست تا چهل سرباز را بر عهده داشت. در برخی موارد، یک عریف عهده دار اداره تمام اعضای یک قبیله و حتی قبایل وابسته به آن می شد و وظیفه دریافت و تقسیم مواجب و پاداش آنان را نیز بر عهده داشت.^۴ این گسترش دامنه مسئولیت ها نشان دهنده ارتقای جایگاه عریف در این دوره است.

پس از فروکش کردن موج بزرگ فتوحات و تغییر ترکیب جمعیتی و سیاسی، نظام اعشار کارایی اولیه خود را از دست داد؛ از این رو عمر بن خطاب به سعد دستور داد قبایل کوفه را به هفت بخش تقسیم کند که این شیوه جدید، «نظام أسباع» نام گرفت. در این ساختار، عریف زیر نظر رئیس سبع فعالیت می کرد و مسئولیت های خود را ادامه می داد.^۵

۱. طبری، تاریخ الأمم والملوك، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۵۴۳؛ ابن اثیر، الكامل فی التاريخ، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۴۷۴.

۲. ابن اثیر، الكامل فی التاريخ، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۴۷۴؛ هر ده نفر عریف تحت فرماندهی یک نقیب قرار گرفتند. وظیفه نظامی نقیب مربوط به لشکریان در دو نوع مستزرقه و مطوعه اعم از صحرانشینان عرب و ساکنان شهرها بوده است (قائدان، «اصول ومبانی سازماندهی نظامی در تاریخ اسلام و تحولات آن»، ۱۳۸۰، ص ۱۲۸).

۳. قائدان، «اصول ومبانی سازماندهی نظامی در تاریخ اسلام و تحولات آن»، ۱۳۸۰، ص ۱۲۹.

۴. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۴۱۰، ج ۶، ص ۱۹۳.

۵. طبری، تاریخ الأمم والملوك، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۴۸.

پس از اجرای نظام اسباع نیز شمار افراد زیر نظر هر عریف بر اساس میزان عطا و حقوق سالانه آنان تعیین می شد؛ به گونه ای که مجموع عطای مردان تحت سرپرستی عریف همراه با زن و فرزندانشان به صد هزار درهم می رسید.^۱ بنابراین تعداد نیروهای هر عریف متفاوت بود و این تفاوت به نظام پرداخت عطا بستگی داشت؛ نظامی که عمر برای پرداخت حقوق سپاهیان وضع کرده بود و بر پایه مساوات نبود، بلکه بر اساس فضایل و امتیازات افراد همچون سابقه صحابی بودن، حضور در جنگ های پیامبر ﷺ، شرکت در فتوحات و مانند آن تنظیم می شد.^۲

در مجموع این تحولات، منصب عرافت بعد رحلت رسول خدا ﷺ از یک نقش ساده اجتماعی فراتر رفت و به مرور پیچیده تر و سازمان یافته تر و به یکی از ارکان اساسی سازمان دهی نظامی و اداری تبدیل شد.

ملاک و شیوه انتخاب عرفا

در دوران فتوحات اسلامی، سعد بن ابی وقاص همانند دوره پیامبر ﷺ، برای هر گروه ده نفره یک عریف برمیگزید. معیار انتخاب عرفا، پیشینه دینی، سابقه مبارزاتی و اعتبار اجتماعی افراد در اسلام بود.^۳ طبری پس از ذکر نام برخی فرماندهان، ساختار سلسله مراتبی سپاه را چنین ترسیم می کند: «پس از امیر سپاه، فرماندهان بخش های اصلی قرار داشتند؛ پس از آنان رؤسای اعشار (فرماندهان ده گروه های بزرگ تر) بودند؛ سپس پرچمداران یا عرفا قرار می گرفتند و در نهایت رؤسای قبایل در مراتب پایین تر سازمان جنگی جای می گرفتند».^۴

۱. همان. ص ۴۹.

۲. همان، ج ۳، ص ۱۰۸.

۳. همان، ص ۴۸۹.

۴. همان.

وظایف

در این دوران تمام پرداخت‌های مالی از طریق عریف میان افراد قبایل توزیع می‌شد. رئیسِ عَشْر مأمور بود حقوق سپاهیان را به عریف بسپارد و عریف نیز آن را میان افراد زیر فرمان خود تقسیم کند.^۱

با گذشت زمان و کاهش نقش فتوحات، جایگاه عریف در ساختار نظامی همچنان حفظ شد و به وظایف اجتماعی با خاستگاه نظامی تبدیل گردید. عریف افزون بر بسیج نیرو برای حضور در عملیات نظامی، وظیفه دریافت عطا از رؤسای اسباع و توزیع آن میان واحدهای تحت امر خود را بر عهده داشت. همچنین شناسایی تعداد مردان جنگی، تعیین رتبه آنان برای میزان دریافتی، ثبت شمار نان خورها از زن و فرزند، کنیز و غلام و دیگر افراد تحت تکفل رزمندگان و نیز ثبت ولادت‌های جدید و حذف نام درگذشتگان از جمله مسئولیت‌های او بود.^۲

منصب عرفات در عصر خلافت امام علی (ع) (۳۵ - ۴۰ ق)

حضرت علی (ع) برای برقراری ارتباط میان مردم و حکومت و انتقال انتظارات دوسویه، با تغییر برخی از رؤسای اسباع،^۳ از نظام عرفات استفاده کردند.^۴ عرفا که سرپرست گروهی از مردم بودند، مانند گذشته وظایف گسترده‌ای بر عهده داشتند؛^۵ برای نمونه روایت شده است: «هنگامی که مقداری عسل و انجیر از همدان و حلوان نزد امام آوردند، حضرت دستور داد عریفان، یتیمان شهر را جمع کنند و آن خوراکی‌ها را میان آنان تقسیم نمایند».^۶

۱. زیدان، تاریخ تمدن اسلامی، ۱۳۷۲، ص ۱۳۵.

۲. العلی، مهاجرت قبایل عربی در صدر اسلام، ۱۳۸۴، ص ۳۸.

۳. ابن عساکر، ترجمه الامام علی (ع)، بی تا، ج ۳، ص ۱۸۰.

۴. ابن حیون، دعائم الاسلام، [بی تا]، ج ۲، ص ۵۳۸.

۵. زبیدی، الحیاة الاجتماعية والاقتصادية فی الکوفة فی القرن الاول الهجری، ۲۰۱۹م، ص ۵۱-۵۲.

۶. کلینی، الکافی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۴۰۶.

همچنین در موارد تخلف، مجازات افراد را بر عهده عریف مربوط می گذاشتند؛ چنان که درباره حنظله بن ربیع (۵۰ ق) که همراه با گروهی از قوم خود به سمت معاویه گریخته بود، به عریفان قومش شَبَث بن ربعی (۷۰ ق) و بکر بن تمیم فرمان دادند که خانه او را ویران کنند.^۱ با این وجود، حضرت علی (ع) همانند پیامبر ﷺ، برخی افراد را از پذیرش منصب «عرفت» بازمی داشتند. در روایتی خطاب به نَوف بن فُضالة بکالی می فرمایند: «ای نوف، پرهیز از اینکه عَشَار، شاعر، مأمور انتظامات، عَریف یا متصدی طبل و نقاره باشی؛ زیرا پیامبر ﷺ فرمود این مشاغل از جمله مواردی اند که دعای صاحبانشان در ساعتی خاص مستجاب نمی شود».^۲ همان طور که اشاره شد، این گونه روایت ها به نامشروع بودن اصل این مناصب دلالت ندارد، بلکه هشدار می دهند که چنین مسئولیت های حساسی در حکومت ها به ویژه در نظام های جور، زمینه لغزش و انحراف را بیشتر فراهم می آورند.^۳

منصب عرفت در عصر امویان (۴۱ - ۱۳۲ ق)

منصب عرفت در دوره امویان همچنان جایگاه مهمی در تشکیلات اداری و نظامی داشت؛ حتی سازمان یافته تر مورد استفاده قرار گرفت. این نقش در شهرهایی مانند بصره، کوفه و منطقه خراسان که گرفتار آشوب و ناآرامی بودند، اهمیت بیشتری پیدا کرده بود.^۴ با به قدرت رسیدن زیاد بن ابیه (۵۳ ق) در بصره و سپس در کوفه، تغییراتی در ساختار اداری این دو شهر برای کنترل بیشتر اوضاع پدید آمد. او در بصره اصلاحاتی در دیوان عطا انجام داد و نام خوارج را از فهرست دریافت کنندگان عطا حذف کرد؛ سپس قبایل را در قالب پنج گروه سازمان دهی کرد که «اخماس» نامیده می شد.^۵ پس از آنکه به فرمانداری

۱. منقری، وقعة صفین، ۱۳۸۲، ص ۹۷؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغة، بی تا، ج ۳، ص ۱۷۷.

۲. ابن بابویه، الخصال، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۳۳۸.

۳. منتظری، مبانی فقهی حکومت اسلامی، ۱۴۰۹ ق، ج ۴، ص ۲۷۰.

۴. جنابی، تنظیمات الجیش العربی، ۱۹۸۶ م، ص ۲۲۴.

۵. بلاذری، انساب الأشراف، ۱۴۱۷ ق، ج ۲، ص ۱۷۲.

کوفه رسید نیز نظام «اسباع» را به «ارباع» تبدیل کرد^۱ و برای هر عریف، هزار جنگجو انتخاب کرد.^۲

هدف اصلی زیاد از این اصلاحات، تضعیف قدرت قبایل و کاهش نفوذ آنها بود؛ امری که از طریق تعیین رئیس ربع، گردآوردن قبایل مختلف در یک ربع و افزایش اختیارات عرفا دنبال می‌شد. این نظام در سراسر دوران حکومت بنی‌امیه ادامه یافت.^۳

ملاک و شیوه انتخاب

اهمیت عرفا در این دوره به حدی بود که انتخاب آنان دیگر از سوی رؤسای ارباع انجام نمی‌شد، بلکه این گزینش بر عهده والی یا امیر بود و رضایت طایفه ضرورتی نداشت؛ از این رو والی‌ها تلاش می‌کردند عرفا را از میان قدرتمندان و صاحبان نفوذ برگزینند تا بتوانند همانند وظایف محوله به خوبی به خواست خلیفه عمل کنند. عریف تا زمانی که والی یا امیر از او راضی بود، بی‌توجه به نظر عموم، در مقام خود باقی می‌ماند.^۴ در نتیجه دستگاه اداری کوفه در آن زمان بر چهار عنصر اصلی استوار بود: ۱. والی حکومت؛ قوی‌ترین مسئول اجرایی؛ ۲. رؤسای ارباع یا نقبا؛ مسئولان گروه‌های اصلی اجتماعی کوفه؛ ۳. عرفا؛ مسئولان قبایل؛ ۴. منکب؛ درباره جایگاه این منصب اختلاف است؛ برخی آن را بالاتر از عریف می‌دانند و معتقدند زیاد بن ابیه برای تسلط و نظارت بیشتر بر کار عرفا این منصب را افزایش داد؛^۵ برخی دیگر آن را پایین‌تر از عریف برمی‌شمردند.^۶

۱. طبری، تاریخ الأمم والملوک، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۴۸.

۲. العلی، مهاجرت قبایل عربی در صدر اسلام، ۱۳۸۴، ص ۳۹.

۳. طبری، تاریخ الأمم والملوک، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۲۶۸.

۴. العلی، التنظيمات الاجتماعية والاقتصادية في البصرة، ۱۹۵۳ م، ص ۱۰۰؛ جنابی، تنظیمات الجیش العربی، ۱۹۸۶ م، ص ۲۲۴.

۵. جنابی، تنظیمات الجیش العربی، ۱۹۸۶ م، ص ۲۲۳.

۶. ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۷۷۲؛ عبد المنعم، معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية، ۱۴۱۹ ق، ج ۳، ص ۳۶۷.

وظایف

عرفا واسطه‌ای میان قبایل عرب و حکومت بودند که مجموعه‌ای از وظایف اجتماعی، اداری و امنیتی بر عهده داشتند. در بُعد اجتماعی، افزون بر توزیع عطا و تنظیم اسامی افراد تحت سرپرستی، پرداخت دیهٔ زيردستان، رساندن مستمری متوفیان به خانواده آنان و حل و فصل اختلافات جزئی درون قبیله از مسئولیت‌های اصلی عریف بود.^۱

اگر عریف وظایف خود را به خوبی انجام می‌داد، اختیار بیشتری در توزیع عطا می‌یافت؛ از جمله می‌توانست زمان پرداخت را تغییر دهد، مقدار آن را بیفزاید یا آن را به قرض در اختیار افراد بگذارد. گستردگی این وظایف نشان می‌دهد که عریف باید از شخصیت و نفوذ اجتماعی قابل توجهی برخوردار می‌بود.^۲

در دوران اموی، نقش نظامی و امنیتی عریف برجسته‌تر شد. وظایف او دیگر تنها به بسیج نیرو، مشارکت در جنگ و ثبت اسامی افراد در دیوان محدود نبود،^۳ بلکه تأمین امنیت منطقه، سازمان‌دهی نیروهای تحت امر و گزارش‌دهی درباره تحركات احتمالی مخالفان از مهم‌ترین وظایف او به شمار می‌رفت. عبیدالله بن زیاد با تأکید بر این نقش، عرفا را تهدید کرد که در صورت حضور مخالفان خلافت در حوزه مسئولیت آنان، شخص عریف مجازات خواهد شد.^۴

عبیدالله اهمیت جایگاه عرافت را به خوبی می‌شناخت؛ از این رو برای دستگیری میثم تمار^۵ (۶۰ ق) و زُشید هَجری از عریف قبیله او کمک خواست.^۶ همچنین در جریان قیام مسلم بن عقیل (۶۰ ق) عرفای کوفه را به قصر فراخواند؛ او با تهدید از آنان خواست افراد

۱. العلی، التنظيمات الاجتماعیه والاقتصادیه فی البصره، ۱۹۵۳ م، ص ۹۹.

۲. همان.

۳. جنابی، تنظیمات الجیش العربی، ۱۹۸۶ م، ص ۲۲۴.

۴. العلی، التنظيمات الاجتماعیه والاقتصادیه فی البصره، ۱۹۵۳ م، ص ۹۹.

۵. کشی، رجال الکشی، ۱۳۴۸، ص ۸۵.

۶. همان، ص ۷۷؛ القمی، نفس المهموم، بی‌تا، ص ۱۲۵.

غریب و ناشناس حوزه خود و نیز موافقان و مخالفان حکومت یزید را معرفی کنند. هر عریفی که ضمانت افراد خود را نپذیرد یا از وجود مخالفان گزارش ندهد، در معرض مصادره اموال، تبعید یا حتی اعدام قرار می‌گرفت.^۱

همین وابستگی عرفا و زبردستانشان به دریافت عطایا و فشارها و تهدیدهای عبیدالله سبب شد نتوانند مسلم بن عقیل را یاری دهند؛ در نتیجه قیام او در کوفه به شکست انجامید.

نتیجه

بررسی سیر تحولات منصب عرفات از دوران جاهلیت تا سال ۶۱ قمری، الگویی سه‌بعدی از دگرگونی‌های مفهومی، کارکردی و ساختاری این نهاد اداری را نمایان می‌کند. این منصب از منظر تحول مفهومی، مسیری مشخص از کارگزار قبیله در عصر جاهلیت تا نماینده حکومت مرکزی در دوره اسلامی را پیمود. عریف در دوران جاهلیت در جایگاه سرشناس قوم و ناظر امور داخلی ایفای نقش می‌کرد. با ظهور اسلام، رسول خدا ﷺ این مفهوم را با معیارهای دینی و اخلاقی غنی کردند؛ به گونه‌ای که عریف افزون بر نمایندگی قبیله، ضامن اجرای عدالت و نماینده حکومت اسلامی نیز تلقی می‌شد. در دوره اموی اما این مفهوم به ابزار کنترل امنیتی و عُیون السلطان تنزل یافت.

در بُعد تحول کارکردی، شاهد گسترش تدریجی دامنه مسئولیت‌های عریف هستیم. در عصر جاهلیت، کارکرد عریف محدود به نظارت بر امور داخلی قبیله و هماهنگی امور نظامی بود. در دوره نبوی، این دامنه به جمع‌آوری زکات، نظارت بر ورود و خروج افراد و سازماندهی نظامی گسترش یافت. در عصر خلفا، توزیع عطا، ثبت نام جنگجویان و مدیریت مالی به وظایف عریف افزوده شد؛ در نهایت در دوره اموی، کارکردهای شناسایی مخالفان و گزارش دهی امنیتی محور اصلی فعالیت عرفا گردید.

۱. دینوری، اخبار الطوال، ۱۳۶۸، ص ۲۴۱؛ طبری، تاریخ الأمم و الملوك، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۳۵۹.

عریف از نظر تحول جایگاهی، مسیر صعودی از منصب غیررسمی قبیله‌ای به مقام رسمی اداری راطی نمود. در ساختار قبیله‌ای جاهلی، عریف زیر نظر امیر قبیله قرار داشت. در دوره نبوی، این منصب در چارچوب نظام نقابت ساماندهی شد و در دوره خلفا، در قالب نظام‌های اعشار و اسباع جایگاه رسمی‌تری یافت. در عصر اموی، عریف به مقامی کاملاً وابسته به حکومت مرکزی تبدیل شد که مستقیم توسط والیان منصوب می‌گردید. این سه جریان تحولی اگرچه قابل تمایز هستند، در عمل در تأثیر و تأثر همیشگی با یکدیگر قرار داشتند؛ به گونه‌ای که تغییر در یک بُعد، مستلزم و مقوم تغییر در ابعاد دیگر بود. بنابراین می‌توان دریافت که منصب عرافت از نهادهای سنتی با کارکردی یکپارچه، به نهادهای دولتی و چندوجهی تحول یافت که بازتابی از تحولات کلان سیاسی، اجتماعی و اداری در تاریخ صدر اسلام بود.

کتاب‌نامه

- ابن ابی‌الحدید، عبد الحمید بن هبة الله [بی‌تا]. شرح نهج البلاغة. قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۵). الکامل فی التاریخ. بیروت: دارصادر.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۴۰۹ق). اسد الغابة فی معرفة الصحابة. بیروت: دارالفکر.
- ابن اثیر، مجدالدین (۱۳۶۷). النهاية فی غریب الحدیث و الأثر. ج ۴. قم: اسماعیلیان.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۲). الخصال. قم: نسیم کوثر.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۶ق). عقاب الأعمال. قم: دارالشریف الرضی للنشر.
- ابن حیون، نعمان بن محمد [بی‌تا]. دعائم الاسلام. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۸م). جمهرة اللغة. بیروت: دارالعلم للملایین.
- ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰ق). الطبقات الکبری. تحقیق: محمد عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیة.

- ابن شبه نمیری، عمر بن شبه (۱۳۸۰). تاریخ المدینه. تهران: مشعر.
- ابن عبدالبر، ابوعمر یوسف بن عبدالله بن محمد (۱۴۱۲ق). الاستیعاب فی معرفة الأصحاب. تحقیق: علی محمد البجاوی. بیروت: دارالجلیل.
- ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن [بی تا]. ترجمه الامام علی (ع). تحقیق: محمدباقر محمودی. بیروت: دارالتعاریف للمطبوعات.
- ابن قدامه، عبدالله بن محمد مقدسی (۱۳۹۱). الاستبصار فی نسب الصحابه من الانصار. تحقیق: علی یوسف نویهض. بیروت: [بی تا].
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. ج ۳. بیروت: دارصادر.
- ابن هشام، عبدالملک الحمیری [بی تا]. السیره النبویه. تحقیق: مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی. بیروت: دارالمعرفه.
- ابوداود، سلیمان بن اشعث (۱۴۱۸ق). سنن ابی داود. بیروت: دارابن حزم.
- ابوعبید، قاسم ابن سلام [بی تا]. الغریب المصنف. بغداد: بیت الحکمه.
- احمدی میانجی، علی (۱۳۸۱). اطلاعات و تحقیقات در اسلام. ج ۲. تهران: نشر دادگستر.
- باجی، سلیمان بن خلف (۱۳۳۲). المنتقی شرح الموطا. مصر: مطبعة السعادة - بجوار محافظة مصر.
- بخاری الجعفی، محمد بن إسماعیل (۱۴۲۲ق). صحیح البخاری. بیروت: دارطوق النجاة.
- بدرالعینی، محمود بن احمد (۱۴۲۱ق). عمدة القاری شرح صحیح البخاری. مصحح: عبدالله محمود عمر. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- بلاذری، احمد بن یحیی بن جابر (۱۴۱۷ق). جمل من انساب الأشراف. تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی. بیروت: دارالفکر.
- جنابی، خالد جاسم (۱۹۸۶م). تنظیمات الجیش العربی الإسلامی فی العصر الأموی. عراق: دارالشؤون الثقافیه العامة.
- جواد، علی (۱۴۲۳ق). المفصل فی تاریخ العرب قبل از اسلام. ج ۲. بغداد: جامعه بغداد.
- حلی، ابومنصور جمال الدین (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسه آل البيت.

- حمیدالله، محمد (۱۳۶۶). اولین قانون اساسی مکتوب در جهان: سندی مهم از دوران رسالت حضرت پیامبر ﷺ. ترجمه: سید غلامرضا سعیدی. تهران: بعثت.
- حنبل، ابوعبدالله أحمد ان محمد (۱۴۲۱ق). مسند. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۸). الأخبار الطوال. تحقیق: عبدالمنعم عامر. مراجعه: جمال الدین شیال. قم: منشورات الرضی.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (۱۴۱۳ق). تاریخ الاسلام ووفیات المشاهیر والأعلام. تحقیق: عمر عبدالسلام تدمری. چ ۳. بیروت: دارالکتب العربی.
- راغب الأصفهانی، ابوالقاسم الحسین بن محمد (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالقلم، الدارالشامیة.
- رشیدرضا، محمد (۱۹۹۰م). تفسیر المنار. قاهره: هیئة المصرية العامة للكتاب.
- زبیدی، محمد بن محمد بن عبدالرزاق الحسینی [بی تا]. تاج العروس. [بی جا]: دارالهدایة.
- زبیدی، محمد حسین (۲۰۱۹م). الحیاة الاجتماعية والاقتصادية فی الکوفة فی القرن الاول الهجری. بغداد: بیت الحکمة.
- زمخشري، ابوالقاسم (۱۴۱۹ق). اساس البلاغة. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- زیدان، جرجی (۱۳۷۲). تاریخ تمدن اسلامی. مترجم: علی جواهرکلام. چ ۷. تهران: امیرکبیر.
- سالم، عبدالعزيز (۱۳۸۰). تاریخ عرب قبل از اسلام. مترجم: باقر صدری نیا. تهران: علمی و فرهنگی.
- شرتونی، سعید (۱۴۰۳ق). أقرب الموارد فی فصیح العربیة والشوارد. قم: مکتبة آیت الله المرعشی النجفی.
- صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۹۱). کوفه از آغاز تا عاشورا. تهران: نشر مشعر.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۶۷). مجمع البیان فی التفسیر القرآن. بیروت: دارالمعرفة.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷). تاریخ الأمم و الملوک. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. چ ۳. بیروت: دارالتراث.
- طبری، محمد بن جریر [بی تا]. تفسیر الطبری جامع البیان. [بی تا]. دارهجر.
- طراد، مجید [بی تا]. المعجم المفصل فی المترادفات فی اللغة العربیة. بیروت: دارالکتب العلمیة.

طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرین. محقق: احمد حسینی اشکوری. تهران: مکتبه المرتضویه.

طوسی، محمد بن حسن کشفی (۱۳۸۷). المسبوط فی فقه الإمامیه. تحقیق: محمدتقی بهبودی، تهران: مکتبه المرتضویه.

عاملی، سیدجعفر مرتضی (۱۴۲۶ق). الصحیح من سیره النبی الاعظم. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث.

عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). وسائل الشیعه. ج ۳. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث. عبدالرئوف، عون (۱۹۶۱م). الفن الحربی فی صدر الإسلام. مصر: دارالمعارف.

عبدالعزیز، عبدالله بن ادريس (۱۳۹۲). جامعه مدینه در عصر نبوی. مترجم: شهلا بختیاری. چ ۳. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

عبدالعزیز، مصطفی؛ و دیگران (۱۴۱۴ق). المکنز العربی المعاصر. بیروت: مکتبه لبنان ناشرون. عبدالمنعم، محمود عبدالرحمن (۱۴۱۹ق). معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية. قاهره: دارالفضيلة.

عسقلانی، ابن حجر (۱۳۲۸). الاصابه فی تمییز الصحابه. قاهره: مکتبه السعادة.

عسقلانی، ابن حجر (۱۳۷۹). فتح الباری شرح صحیح البخاری. بیروت: دارالمعرفة.

العلی، احمد صالح (۱۳۸۴). مهاجرت قبایل عربی در صدر اسلام. تهران: سمت.

العلی، احمد صالح (۱۳۹۱). دولت رسول خدا ﷺ. ترجمه: هادی انصاری. چ ۲. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

العلی، احمد صالح (۱۹۵۳م). التنظيمات الاجتماعی و الاقتصادی فی بصره در قرن اول هجری. بغداد: المعارف.

فراهیدی، خلیل ابن احمد (۱۴۰۹ق). العين، قم: مؤسسه دارالهجرة.

فسوی، ابویوسف یعقوب بن سفیان (۱۴۰۱ق). المعرفة و التاريخ. تحقیق: اکرم ضیاء العمری. چ ۲. بیروت: مؤسسه الرسالة.

قائدان، اصغر (۱۳۸۰). «اصول و مبانی سازماندهی نظامی در تاریخ اسلام و تحولات آن». استاد رهنما: صادق آئینه‌وند. تهران: تربیت مدرس.

- قمي، شيخ عباس [بى تا]. نفس المهموم. نجف: المكتبة الحيدرية.
- كتانى، عبدالحى [بى تا]. التراتيب الاداريه (نظام الحكومه النبويه). بيروت: دارالكتاب العربى.
- كلينى، محمد بن يعقوب (١٣٨٧). الكافى. ج ٢. تهران: جهان آرا مكان.
- كشى، محمد بن عمر (١٣٤٨). رجال الكشى. مشهد: دانشگاه مشهد.
- مجلسى، محمد باقر [بى تا]. بحار الانوار. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- محمودى، ضياء الدين (١٤٢٣ق). الأصول الستة عشر. محقق: نعمت الله جليلى. قم: مؤسسه علمى فرهنگى دارالحديث.
- مصطفى، إبراهيم؛ و ديگران [بى تا]. المعجم الوسيط. [بى جا]: دارالدعوة.
- معلوف، لويس (٢٠٠٠م). المنجد فى اللغة العربية المعاصرة. بيروت: دارالمشرق.
- منتظرى، حسينعلى (١٤٠٩ق). مباني فقهى حكومت اسلامى. مترجم: محمود صلواتى. قم: كيهان.
- المنقرى، نصر بن مزاحم (١٣٨٢). وقعة صفين. تحقيق: عبدالسلام محمد هارون. ج ٣. القاهرة: المؤسسة العربية الحديثة.
- موننگمرى، وات [بى تا]. محمد فى المدينه. بيروت: تعريب بركات.
- نیشابورى، مسلم بن حجاج [بى تا]. صحيح مسلم. بيروت: دار احياء التراث العربى.
- واقدى، محمد بن عمر (١٤٠٩ق). المغازى. تحقيق: مارسدن جونس. ج ٣. بيروت: مؤسسة الأعلمى.
- وكيع الضبى، محمد بن خلف (١٣٦٦). اخبار القضاة. بيروت: المكتبة التجارية الكبرى.